

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»

ЮРЧИК ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.73:343.226-057.874

**ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Острог – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент **Паркулаб Оксана Григорівна**, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», доцент кафедри педагогічної та вікової психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Іванчук Марія Георгіївна**, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, професор кафедри педагогіки і методики початкової освіти, завідувач відділу навчально-методичної роботи та моніторингу й забезпечення якості підготовки фахівців;

кандидат психологічних наук, доцент **Томчук Сергій Михайлович**, КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», доцент кафедри психології.

Захист відбудеться «17» червня 2016 року об __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному університеті «Острозька академія» за адресою: вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл., 35800.

З дисертацією можна ознайомитись на сайті www.oa.edu.ua та у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» за адресою: вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл., 35800.

Автореферат розіслано «17» травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

О.В. Матласевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Упродовж останніх років у нашому суспільстві разом із кризовими явищами поширилися й прояви шкільного насильства. Аналіз науково-психологічної літератури засвідчує, що в сучасних освітніх закладах спостерігається зростання кількості випадків свідомого жорстокого ставлення з боку старших і сильніших учнів та вчителів до менших і слабших членів шкільного колективу. Зовнішніми джерелами насильства для дітей часто стають дорослі (батьки, родичі, сусіди, випадкові знайомі), які мають психологічні проблеми, а також педагоги. Тому одним із першочергових завдань психолого-педагогічної науки є пошук дієвих засобів і методів його профілактики і корекції з метою попередження й послаблення впливу на освітнє середовище.

Вперше шкільне насильство як самостійний об'єкт наукового дослідження з'явилося в працях скандинавських учених (Д. Ольвеус, К. Лагерспетц, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн та ін.). Головна увага приділялася вивченню психологічної природи цькування, опису видів, форм, а також розробці комплексу заходів щодо запобігання й зниження його поширеності.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній психологічній науці вивчення проблеми шкільного насильства є фрагментарним. Водночас на сучасному етапі розвитку психології можна спостерігати помітне зростання зацікавленості до цієї тематики в працях багатьох дослідників, які переконані, що фахова допомога учням із відхиленнями в поведінці – важлива ланка в системі корекції, реабілітації та профілактики поведінкових девіацій (М. Алексеєнко, О. Бовть, К. Дамбах, Д. Дікова-Фаворська, О. Дроздов, Е. Дубровська, Н. Жигайло, В. Жуковський, Н. Зимівець, М. Іванчук, З. Карпенко, Е. Кіричевська, Я. Колодзейчик, К. Коруба, С. Максименко, Н. Максимова, Ю. Малієнко, І. Мамайчук, В. Моргун, В. Москалець, О. Паркулаб, І. Пасічник, М. Смірнова, О. Татенко, Т. Титаренко, С. Томчук, Л. Шинкарук-Корзун, Н. Чепелева, М. Ясеновська, Т. Яценко та ін.).

Зарубіжні вчені на основі проведених теоретико-експериментальних досліджень виявили, що агресія органічно пов'язана з насильством і є його природним підґрунтям (А. Бандура, Р. Берон, А. Браун, К. Бютнер, Дж. Доллард, Н. Міллер, А. Мічерліх, О. Маурер, М. Пападопулу, Д. Річардсон, р. Соонетс, З. Фройд, З. Холл, В. Холичер та ін.). Над розробкою й впровадженням програм з профілактики шкільного насильства працювали: Р. Новако, Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, Е. Руланн, К. Салміваллі, П. Хайнеманн та ін.

Вагомий внесок у вивчення феномену агресії зробили пострадянські вчені, які намагалися з'ясувати особливості агресивної поведінки осіб різного віку (Г. Андреева, М. Дерешкявічус, І. Маковська, О. Реан, Л. Семенюк, А. Стаценко, О. Хреннікова, С. Шебанова та ін.). Окремі психологічні аспекти насильства щодо дітей висвітлені у працях О. Асмолова, Б. Братуся, Т. Драгунової, В. Знакова, Н. Зинов'євої, Л. Зюбіна, Н. Левітова,

Н. Михайлової, К. Сельченко, Л. Семенюк, Н. Солдатенко, Н. Тарабриної, Д. Фельдштейна та ін.

Прояви насильства в освітньому середовищі стали предметом наукових розвідок таких відомих учених, як М. Алексеєнко, К. Дамбах, Д. Дікової-Фаворської, Є. Дубровської, Е. Кіричевської, Я. Колодзейчик, К. Коруби, О. Маланцевої, Д. Ольвеуса, Е. Чемеровської-Коруби, М. Ясеновської та ін.

Разом із тим поза увагою дослідників залишається феномен насильницької поведінки в освітньому середовищі. Наразі недостатньо дослідженими є підходи, методи та засоби психологічної профілактики шкільного насильства в учнів молодшого шкільного віку.

Отже, соціальна значущість та об'єктивна необхідність науково-психологічного опрацювання проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи кафедри педагогічної та вікової психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» – «Психологічна профілактика насилля і ворожості в приватному і суспільному житті» (номер держреєстрації 0113U000186). Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 12 від 27.12.2012 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 22.10.2013 року).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити умови, чинники, форми шкільного насильства в дітей молодшого шкільного віку, розробити та апробувати комплексну програму його психологічної профілактики.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати теоретичні підходи до феномену насильства у сучасній психологічній літературі;
- 2) розкрити психологічний зміст та основні причини виникнення шкільного насильства в дітей молодшого шкільного віку;
- 3) емпірично дослідити особливості прояву шкільного насильства в учнів початкових класів;
- 4) обґрунтувати теоретико-методологічні основи психопрофілактики шкільного насильства в молодшому шкільному віці, розробити та апробувати відповідну психопрофілактичну програму.

Об'єкт дослідження – шкільне насильство як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – особливості психологічної профілактики шкільного насильства в початкових класах.

Теоретико-методологічною основою дослідження є положення гуманістичної парадигми в психології (Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм); особистісний підхід в освіті (М. Алексеєв, Г. Балл, І. Бех,

Є. Бондаревська, Г. Гандзілевська, В. Серіков, В. Слободчиков, Г. Цукерман та ін.); концептуальні положення щодо розуміння особистості та процесу її становлення (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Булах, Л. Виготський, З. Карпенко, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко, І. Пасічник, С. Рубінштейн); фундаментальні ідеї про взаємозв'язок спілкування й пізнання, спілкування і діяльності (І. Бех, О. Бодальов, М. Боришевський, А. Брушлинський, О. Самойлов, Д. Ельконін та ін.); а також ідеї, що розкривають залежність проявів шкільного насильства від форм поведінки, засвоєних у процесі соціального навчання (О. Реан, Т. Титаренко, В. Ядов, Т. Яценко та ін.).

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні*: системно-структурний, історико-логічний і порівняльний аналіз наукової літератури для визначення понять та теоретико-методологічних основ вивчення проблеми дослідження;

- *емпіричні*: констатувальний та формувальний експерименти – для фіксації наявних психологічних особливостей молодших школярів та для перевірки ефективності запропонованих заходів психологічної профілактики шкільного насильства; включене спостереження, авторське анкетування та бесіди з молодшими школярами, батьками та педагогами – для визначення поширеності шкільного насильства; тест шкільної тривожності А. Філліпса, проєктивна методика «тест руки» Е. Вагнера, методика Є. Ільїна, П. Ковальова, опитувальник Р. Кеттелла (дитячий варіант, адаптований Е. Александровською ФЛО-120), методика Т. Дембо і С. Рубінштейн (модифікована А. Прихожан) – для визначення індивідуально-психологічних характеристик учасників шкільного насильства; соціометрія, методика А. Варги і В. Століна, методика «Кінетичний малюнок сім'ї», методика А. Басса і А. Дарки, тест А. Ассінгера – для визначення соціально-психологічних характеристик (статус у колективі однолітків, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання);

- *методи статистичної обробки даних*: кореляційний аналіз за Пірсоном (для встановлення взаємозв'язків між показниками шкільного насильства), знаходження середніх значень, порівняльний аналіз відсоткових співвідношень розподілу емпіричних даних, встановлення достовірності відмінностей за U-критерієм Мана-Уїтні, G-критерієм знаків, факторний аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* проведено комплексне теоретико-експериментальне дослідження чинників шкільного насильства (особистісних, виховних, соціальних, поведінкових); виявлено поширеність різних форм шкільного насильства серед учнів молодших класів (фізичного, психологічного, економічного); емпірично встановлено взаємозв'язок шкільного насильства з особистісними рисами (комунікативністю, впевненістю, самоконтролем, імпульсивністю, чутливістю, тривожністю, агресивністю); описано профілі учасників шкільного насильства; розроблено програму психологічної профілактики шкільного насильства та

емпірично обґрунтовано шляхи запобігання його проявам у молодших школярів;

- *поглиблено та уточнено* взаємодоповнюючі аспекти різних наукових концепцій, що пояснюють психологічну природу дитячої агресії;

- *конкретизовано* уявлення про деструктивний вплив шкільного насилля на міжособистісну взаємодію та ефективні засоби запобігання й корекції;

- *подальшого розвитку* набули теоретико-методологічні засади психологічної профілактики шкільного насильства у молодшому шкільному віці.

Практичне значення дослідження полягає у розробці психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення проявів шкільного насильства в учнів початкових класів; впровадженні в практику загальноосвітніх закладів психопрофілактичної програми; використанні теоретичних положень та результатів емпіричного дослідження при викладанні навчальних дисциплін: «Вікова та педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Психологічне консультування й психокорекція» і спецкурсу «Психологічна профілактика булінгу» для студентів спеціальності «Психологія».

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у: навчально-виховний процес Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 16 імені Володимира Левицького (довідка № 59 від 05.02.2016), Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 19 (довідка № 57 від 05.02.2016), Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 (довідка № 258 від 17.11.2015), Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 24 (довідка № 236 від 18.11.2015) та процес професійної підготовки студентів філософського факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка № 01-15/03-1999 від 08.12.2015).

Апробація результатів дослідження. Основні положення заслуховувались та обговорювались на: Міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (м. Тернопіль, 2013), «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» (Львів, 2013), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2014), «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (Тернопіль, 2014), «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (Київ, 2015), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2015); Всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах: «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2013, 2015), «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій свідомості» (Суми, 2014), «Адаптаційний потенціал сучасної особистості в соціальному середовищі» (Одеса, 2015); щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2013-2015).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 14 одноосібних публікаціях, із них 5 статей надруковано в наукових фахових виданнях у галузі психології, 2 – у періодичних наукових виданнях інших держав, 7 статей і тез – у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків на 115 сторінках, списку використаних джерел (237 найменувань, із них – 14 іноземною мовою).

Загальний обсяг роботи становить 328 сторінок. Основний зміст викладено на 188 сторінках, містить 25 таблиць та 27 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, розкрито стан її розробленості, визначено мету і завдання дослідження, сформульовано його об'єкт і предмет; охарактеризовано методи дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи; подано відомості про її зв'язок з науковими планами та програмами, апробацію й впровадження результатів у практику, публікації за темою дослідження, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні основи профілактики шкільного насильства в початкових класах»* – проаналізовано дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців щодо сутності, природи, видів і циклу насильства, визначено психологічний зміст поняття «шкільне насильство», вивчено специфіку детермінації насильницької поведінки в учнів та розглянуто методологічні підходи до проведення психологічної профілактики шкільного насильства в молодшому шкільному віці.

Наукові підходи до розуміння шкільного насильства вирізняються багатогранністю, використовуються різні терміни, переважно західні, немає україномовного визначення та немає однастайності у розумінні сутності шкільного насильства як соціально-психологічного феномену. Майже всі дослідники визначають шкільне насильство як довготривалу та систематичну агресію, але, окрім цього, це явище розглядають як «підтип агресії», який може приймати багато форм, як фізичних, так і словесних (Е. Пелігріні, С. Салмівалі); деструктивну взаємодію (Р. Дж. Хезлер), частину соціального життя групи (Е. Роланд), неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесаг), тривале, усвідомлене насильство, спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації (Д. Лейн).

Ми поділяємо точку зору сучасних учених, які пов'язують сутнісний зміст шкільного насильства з існуванням системи вчинків, що не відповідають загальноприйнятим уявленням про нормативну поведінку у сфері міжособистісних стосунків. Дискусійним є питання про те, які психологічні механізми зумовлюють виникнення цього процесу. Як засвідчив аналіз наукової літератури, базовими психологічними механізмами шкільного

насильства є чинники, які поділяються на: суб'єктивні (характеристики спрямованості та самосвідомості особистості, неадекватні самооцінка і рівень домагань), індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, рівень тривожності, схильність до агресивності, комунікативність, імпульсивність, чутливість, впевненість, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків) та соціально-психологічні (статус у колективі однолітків, несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї, характер і система виховання)

Проведений теоретичний аналіз та узагальнення основних підходів до проблеми шкільного насильства дає підстави розглядати його як соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах освітнього середовища, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда. При цьому слід враховувати, що шкільне насильство: є явищем довготривалим та систематичним; його породжують не випадкові дії, а навмисні; характеризується порушенням особистих прав і свобод конкретної людини; спрямоване проти суб'єкта навчального середовища, який не в змозі захиститися у фактичній ситуації.

Основними психологічними чинниками, що зумовлюють схильність до шкільного насильства є: агресивність особистості, яка виявляється у готовності до агресії стосовно іншого й себе; мотивація агресивної поведінки (мотиви уможливають існування цілеспрямованої агресії, а отже – і цілеспрямованого насильства, вжитого задля заподіяння зла, лиха, шкоди); порушення в розвитку емоційної сфери дитини (тривожність, емоційна нестабільність тощо.). До того ж, під час спілкування в деяких учнів може виникати та проявлятися фізична чи психологічна агресія. При цьому один із учасників такої взаємодії буде домінувати та провокувати ситуації агресії, а інший – відчуватиме страх, невпевненість, демонструватиме зміни у поведінці та настрої, погіршення успішності в навчанні або втрату інтересу до школи. Крім того, у агресора може спостерігатися дистанційованість від учителів та однолітків, негативізм при обговоренні теми агресивності, напруженість при появі ровесників, образливість. Якщо ці ознаки проявляються комплексно або повторюються, то вони вказують на шкільне насильство.

З'ясовано, що причини шкільного насильства не є ізольованими одна від одної; між ними існує зв'язок, як між соціальним і біологічним, успадкованим і набутиим, фізіологічним і психічним, індивідуальним і суспільним. Вони змінюються впродовж життя людини і залежать від набуття людиною нового досвіду. Цей факт слід враховувати для розробки системи заходів попередження й подолання шкільного насильства.

Психологічна профілактика є особливим видом діяльності практичного психолога, спрямованим на збереження, зміцнення і розвиток психічного здоров'я дітей на всіх етапах шкільного дитинства. Завдання практичних психологів – застосовувати інноваційні підходи щодо профілактики шкільного насилля, які базуються на гуманістичних принципах, що забезпечують розвиток

духовності, світоглядних орієнтирів, становлення ціннісно-сміслової сфери та запобігають проявам агресії, наруги та негативного взаємовпливу дітей.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження шкільного насильства в початкових класах»* – визначено емпіричні показники шкільного насильства як передумови його психопрофілактики; виявлено деструктивні прояви поведінки дітей молодшого шкільного віку, створено психологічні профілі учнів – потенційних учасників шкільного насильства.

Дослідження проводилось упродовж 2012 – 2015 рр. у школах м. Тернополя. Сукупна вибірка досліджуваних – 348 осіб, з них 212 учнів початкових класів, 30 вчителів, 106 батьків.

Вибірка дослідження була поділена на 4 групи: дві експериментальні групи А, В і дві контрольні С, D. В експериментальній групі А проводили попереднє тестування, профілактичний вплив (на трьох рівнях) і підсумкове тестування. Експериментальній групі В одразу ж пропонували експериментальний вплив (первинну психопрофілактику), а потім – підсумкове тестування. У контрольній групі С також здійснювали попереднє тестування, але вона не піддавалася експериментальному впливу, а також проводили підсумкове тестування. У контрольній групі D проводили тільки одне тестування – підсумкове.

На основі емпіричних даних, отриманих у результаті дослідження дітей (n=106) за ознаками шкільного насильства – агресивні тенденції в поведінці (тест руки Е. Вагнера, опитувальник Є. Ільїна, П. Ковальова), самооцінка і рівень досягнень (методика Т. Дембо і С. Рубінштейн), тривожність (тест шкільної тривожності А. Філіпса), статус у колективі (тип соціометрії – параметричний, кількість виборів – від 0 до 6-ти), «замкнутість – комунікабельність», «емоційна нестабільність – емоційна стабільність», «стриманість – імпульсивність», «практичність – чутливість», «низький самоконтроль – високий самоконтроль», «розслабленість – нервова напруженість» (тест Р. Кеттела, дитячий варіант), схильність до шкільного насильства (авторська анкета для дітей) – виявлено 32% потенційних «кривдники», 23% потенційні «жертви» шкільного насилля, інші школярі – потенційні «спостерігачі», вірогідні захисники жертв чи кривдників. Схильність до агресивності виявляють діти-аутсайтери, або ті, яким надають перевагу. Пряма фізична агресивна поведінка характерна для знехтуваних дітей. Для молодших школярів, які отримали від 3 до 5 виборів, притаманна вербальна агресивна поведінка: пряма та непряма. Непряма фізична агресивна поведінка проявлялася з боку знехтуваних дітей.

Для виявлення поширеності насильства серед дітей молодших класів проводилося анкетування вчителів і учнів. Так, 34% дітей зізналися, що були свідками шкільного насильства, проте реальний відсоток може бути і вищим, бо серед них є ті, що взагалі не відповіли на це запитання (хоча визнали, що самі застосовували насильницькі дії стосовно однокласників), і ті, що давали соціально бажані відповіді. Вчителі визнають, що вже в початковій школі переважна більшість учнів ображають і принижують інших. 41% дітей зазначили, що відчули на собі несправедливі звинувачення, залякування, лайку, присвоєння прізвиськ. Про застосування ударів кулаком, ногами, побиття,

навмисне нанесення тілесних травм та пошкоджень вказали 42% респондентів. Діти також використовують заборони та ігнорування, які вважаються прихованою формою цькування, тобто проявом шкільного насильства.

На етапі констатувального експерименту (n=106) у потенційних кривдників зафіксовано такі типи агресивної поведінки (методика Є. Ільїна, П. Ковальова): непряма фізична агресивна поведінка – 23% (псування майна жертви, результатів її праці), пряма фізична агресивна поведінка – 29% (заподіяння фізичного болю), непряма вербальна агресивна поведінка – 12% (звинувачення і погрози жертві, виражені в крику, скаргах, агресивних фантазіях), пряма вербальна агресивна поведінка – 15% (образи, спроби принизити, висміяти іншого), пряма вербальна, фізична агресивна поведінка – 9% (словені образи підкріплюються стусанами, штовханням, ударами в обличчя), непряма, пряма вербальна агресивна поведінка – 9% (образи, помста застосовуються безпосередньо чи за допомогою іншого), непряма вербальна, фізична агресивна поведінка – 3%.

За результатами дослідження молодших школярів експериментальної групи А, пряма вербальна агресивна поведінка спостерігається в осіб, які переживають фрустрацію. З 25% учнів, які мають страх самовираження у половині проявляється схильність до агресивності та насильницької поведінки.

21% дітей експериментальної групи А та 8% дітей контрольної групи С (n=53) є недовірливими, з надмірною образливістю, відсутністю чутливості в міжособистісних стосунках, в поведінці спостерігаються негативізм, упертість, егоцентризм; лише 17% молодших школярів експериментальної групи А та 19% з контрольної групи С є товариськими та веселими. Порівнюючи показники «емоційної нестабільності – емоційної стабільності», слід звернути увагу на те, що в експериментальній групі А 38% учнів, які болісно реагують на невдачі, оцінюють себе як менш здібних, порівняно з однолітками, виявляють нестійкість настрою, погано контролюють свої емоції, зазнають труднощів у навчальній діяльності; у контрольній групі С таких дітей 11%.

Особливої уваги заслуговує показник «стриманість – імпульсивність». Так, у 17% дітей експериментальної групи А та в 11% дітей контрольної групи С виявлено підвищену збудливість або надреактивність на слабкі провокуючі стимули, надзвичайну активність, яка поєднується з самовпевненістю. Для них характерне моторне занепокоєння, недостатня концентрація уваги. У контрольній групі С тільки 19% досліджуваних є емоційно врівноваженими, стриманими.

23% молодших школярів експериментальної групи А та 15% контрольної групи С характеризують низька чутливість, суворість, практичність, жорстокість, самовпевненість, мужність; 9% і 23% відповідно є залежними, чутливими, метушливими, неспокійними, очікують уваги від оточуючих, шукають допомоги та симпатії, здатні до емпатії та розуміння, терплячі до себе й оточуючих.

Низький самоконтроль виявлено у 19% школярів ЕГ А та 30% КГ С. Ця важлива психологічна властивість виявляється у здатності дитини самостійно

стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх з вимогами певних норм і правил і відповідно до них будувати свою поведінку.

За допомогою коефіцієнта кореляції К. Пірсона встановлено зв'язок загальної шкільної тривожності з такими показниками шкільного насильства: нервовою напруженістю (опитувальник Р. Кеттелла) ($r=0,33$ при $p \leq 0,01$), страхом самовираження ($r=0,25$ при $p \leq 0,01$), страхом ситуації перевірки знань ($r=0,30$ при $p \leq 0,01$), проблеми і страхи у стосунках з учителями ($r=0,28$ при $p \leq 0,01$).

Також виявлено прямі зв'язки між комунікабельністю та статусом у групі ($r=0,44$ при $p \leq 0,01$), емоційною стабільністю та самооцінкою ($r=0,42$ при $p \leq 0,01$), імпульсивністю та прямою вербальною агресивною поведінкою ($r=0,30$ при $p \leq 0,01$), прямою фізичною агресивною поведінкою ($r=0,30$ при $p \leq 0,01$), непрямую фізичною агресивною поведінкою ($r=0,30$ при $p \leq 0,01$).

За результатами дослідження нами побудовано психологічні профілі потенційних учасників шкільного насильства (кривдників, жертв) (рис. 1).

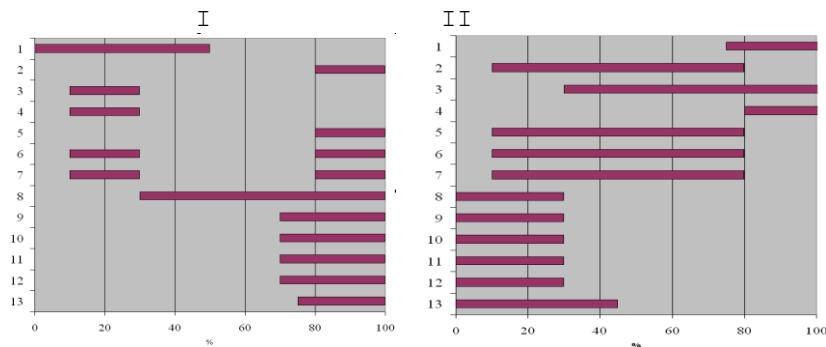

Рис. 1. Психологічні профілі потенційних учасників шкільного насильства, де I – кривдники, II – жертви

Примітка: 1 – тривожність; 2 – «розслабленість – нервова напруженість»; 3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль»; 4 – «практичність – чутливість»; 5 – «стриманість – імпульсивність»; 6 – «емоційна нестабільність – емоційна стабільність»; 7 – «замкнутість – комунікабельність»; 8 – схильність до агресивності; 9 – непряма фізична агресивна поведінка; 10 – пряма фізична агресивна поведінка; 11 – пряма фізична агресивна поведінка; 12 – пряма вербальна агресивна поведінка; 13 – самооцінка.

Потенційні кривдники мають статус ізольованих чи знехтуваних у групі; чим менше виборів отримує дитина, тим більше їй не довіряють, тим більше вона схильна до певних форм цькування. Це означає, що шкільне насильство виконує компенсаторну функцію, коли дитина не вміє позитивно спілкуватися та будувати стосунки у колективі, бути привабливою для інших. Діти, які схильні обирати роль «агресора», – впевнені і задоволені собою, з неадекватно завищеною самооцінкою, готові до агресивних дій щодо іншого і щодо себе. Ці діти цураються однолітків, але енергійні та намагаються верховодити над оточуючими, підпорядковуючи собі інших учнів; імпульсивні, легко гніваються, напружені або понурі; не дотримуються норм і правил, нетривожні.

Молодші школярі, які зазнають насильства у школі, мають високий рівень тривожності, низьку самооцінку, середній та високий рівні самоконтролю, є вразливими, стриманими, емоційно стабільними, комунікабельними, з низьким рівнем схильності до агресивної поведінки. Потенційних спостерігачів характеризує середній рівень тривожності, адекватна самооцінка, незначна схильність до агресії, середні показники за методикою багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Спостерігачі за статусом у групі є лідерами та учнями, яким однолітки надають перевагу. Незважаючи на те, якої позиції дотримуються, фактично беруть участь у процесі шкільного насильства та зазнають негативного впливу.

На другому етапі констатувального експерименту досліджувалося батьківське ставлення до дітей (методика А. Варги і В. Століна). Результати опитування батьків експериментальної групи А (n=53) та контрольної групи С (n=53), а також аналіз дитячих малюнків вказують на те, що батьки сприймають свою дитину непристосованою (в експериментальній групі А – 28%; в контрольній групі С – 26%). Батьки схильні недооцінювати здібності та рівень інтелекту дитини, що негативно впливає на бачення перспектив її життєвого успіху. При цьому вони відчують негативні емоції (злість, розпач, роздратованість, образу). Майже 40% батьків прагнуть до симбіотичних стосунків із дитиною, намагаються задовольнити всі її потреби, захистити від життєвих труднощів і неприємностей. Батьки постійно тривожаться за дитину, сприймають її маленькою й беззахисною. В експериментальній групі А – 13%, в контрольній групі С – 11% батьків вимагають від дитини безумовної покори і дисципліни. Вони не довіряють дитині, часто нав'язують свою волю й не рахуються з її вибором, за вияв сваволі можуть суворо покарати. 11% батьків сприймають дитину молодшою, порівняно з реальним віком; її інтереси, захоплення, думки й почуття здаються їм дитячими і несерйозними.

У результаті кореляційного аналізу за r-коефіцієнтом лінійної кореляції К. Пірсона виявлено прямі зв'язки між стилем сімейного виховання «кооперація» та статусом у групі ($r=0,25$ при $p \leq 0,01$), між стилем сімейного виховання «маленький невдаха» та прямою фізичною агресивною поведінкою молодшого школяра ($r=0,26$ при $p \leq 0,01$). Виявлено значущий негативний кореляційний зв'язок між стилем «прийняття – відторгнення» та непрямою вербальною агресивною поведінкою ($r= - 0,22$ при $p \leq 0,01$), прямою фізичною агресією ($r= - 0,25$ при $p \leq 0,01$), непрямою фізичною агресивною поведінкою ($r= - 0,29$ при $p \leq 0,01$). Потенційні «кривдники» виховуються батьками, які ігнорують їх здібності, інтереси, думки, почуття, через що дитина відчуває постійний емоційний дискомфорт. За будь-якої нагоди такий учень може чинити насилля стосовно однолітків та / або вчителя.

На третьому етапі констатувального експерименту досліджувалися взаємини між учителями і дітьми молодшого шкільного віку. В результаті опитування педагогів (n=30) 60% з них підтвердили, що проблема насильства існує в школі, та 40% визнали, що є насилля між учнями їх класу. Водночас 20% опитаних зазначили, що школярі також чинять насилля щодо вчителів – кричать, вдаються до хамства і грубих образ тощо. 30% опитаних учителів

зізналися, що іноді можуть образити дитину; при цьому застосовують вербальну агресію (вистіювання, приниження, звинувачення) щодо інтелекту дитини, її самоповаги.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що шкільне насильство у середовищі молодших школярів зумовлене комплексом зовнішніх (конкурентний характер діяльності – провідної у цьому віці, тиск та жорстоке ставлення батьків і вчителів, низький соціальний статус у класі) і внутрішніх чинників (неадекватна самооцінка, труднощі у налагодженні міжособистісних контактів, нетолерантність до фрустрації, дратівливість, швидка втомлюваність, імпульсивність, жорстокість і байдужість до оточуючих, раціональність, логічність, зниження емоційної стійкості, прояв агресивності, схильність до надмірного хвилювання, шкільна тривожність, що веде до невдач у навчанні).

Таким чином, експериментально підтверджено необхідність розробки програми психологічної профілактики шкільного насильства в учнів початкових класів з метою зниження, корекції та запобігання його проявів у шкільному середовищі.

У третьому розділі – *«Програма психологічної профілактики шкільного насильства в початкових класах»* – обґрунтовано програму профілактики шкільного насильства в початкових класах, розглянуто її змістові та процесуальні аспекти, розкрито особливості психологічної допомоги дітям у ситуації насилля; подано результати апробації експериментальної програми профілактики шкільного насильства.

Апробація програми профілактики шкільного насильства в початкових класах здійснювалася впродовж 2013 – 2014 років у загальноосвітніх школах міста Тернополя. Програма базувалася на принципах суб'єктності, гуманізму, діалогічності, системності, стратегічної цілісності, багатоаспектності тощо; і складалася із системи розвивальних, корекційних (психологічний аспект) та виховних (педагогічний аспект) заходів, що забезпечували попередження шкільного насильства на трьох рівнях (первинному, вторинному, третинному). На рис. 2 схематично представлено програму психологічної профілактики шкільного насильства у середовищі дітей початкових класів.

Первинна психопрофілактика проводилася з молодшими школярами експериментальної групи А та експериментальної групи В і включала проведення у школі інформаційної кампанії, створення інформаційного куточка «Дитинство без насильства» з методичною літературою, телефоном довіри, буклетами. Проблему насильства над дітьми та можливості її розв'язання обговорили під час зустрічей з учителями експериментальної групи А та експериментальної групи В, з батьками експериментальної групи А, поширили плакати з метою підвищення рівня їх поінформованості. Спеціально організована робота з батьками та педагогами була орієнтована на створення умов для відпрацювання дорослими навичок ефективної взаємодії та спілкування з дітьми без насильства, агресії, конфліктів за принципом «не карати, а домовлятися», що є запорукою виховання гармонійно розвиненої, зрілої й відповідальної особистості.

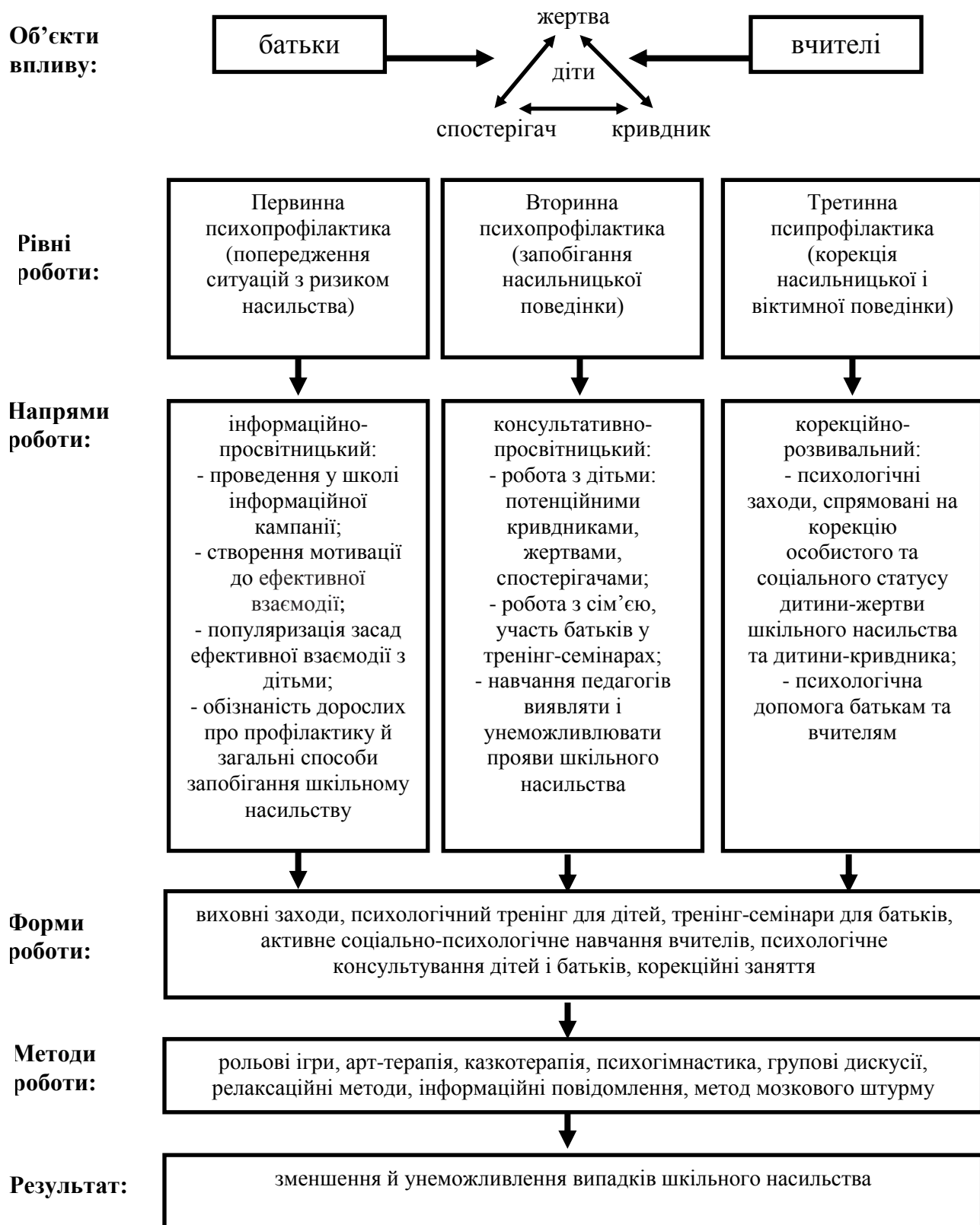

Рис. 2. Програма психологічної профілактики шкільного насильства в учнів початкових класів

Мета тренінгу вторинної психопрофілактики шкільного насильства – формування у молодших школярів адекватної самооцінки, конструктивного міжособистісного спілкування, навичок саморегуляції, зменшення проявів агресії та тривожності у школярів, що в комплексі сприятиме профілактиці шкільного насильства. Програма включала такі тематичні блоки: 1) «Я – це Я!»; 2) «Мої стосунки з іншими»; 3) «Основи співпраці»; 4) «Шляхи та камені».

Цілеспрямована робота з батьками потенційних учасників шкільного насильства проводилася у формі тренінг-семінарів, які відбувалися двічі на місяць (4 заняття по 2 години) і включала просвітницькі бесіди, тренінгові вправи та тематичне анкетування. Метою такої роботи було: підвищення психолого-педагогічної поінформованості, грамотності батьків у питаннях ненасильницького виховання дітей.

Активне соціально-психологічне навчання для вчителів дозволило з'ясувати їх ставлення до проблеми шкільного насильства; допомогло усвідомити функції щодо унеможливлення виникнення насильства серед дітей та своє місце в загальній системі попередження цього явища; сформувати у педагогів уміння та навички ефективної взаємодії з дітьми.

На третьому рівні психопрофілактики шкільного насильства здійснювалася корекційна робота з використанням методів когнітивно-поведінкової терапії, до якої залучалися діти експериментальної групи А з яскраво вираженими навчальними або поведінковими проблемами та їх батьки. Основним завданням цього етапу була корекція та подолання серйозних психологічних труднощів і проблем у потребово-мотиваційній, емоційно-вольовій, ціннісно-смісловій і комунікативній сферах особистості молодшого школяра.

Після психопрофілактичних заходів відбулися позитивні зміни у самооцінці дітей, зокрема суттєво зменшилася кількість учнів із неадекватно завищеною й заниженою самооцінкою. Так, до експерименту дітей з дуже високим рівнем самооцінки налічувалося 62,26%, а після експерименту їх стало 43,40%. Показово, що за результатами психопрофілактики не виявлено учнів з низьким рівнем самооцінки. Порівняльний аналіз показників в експериментальній групі А і контрольній групі С після формувального експерименту за U-критерієм Манна-Уїтні засвідчує наявність статистично достовірних змін, які відбулися в експериментальній групі А у порівнянні з контрольною групою С ($U_{емп.}=967,5$; $U_{кр}(0,01)=1035$, а це означає, що $U_{емп.} < U_{кр.}$, приймаємо H_1 про значущі відмінності). У контрольній групі статистично достовірних змін немає, оскільки всі без винятку зсуви нульові.

Після формувального експерименту в експериментальній групі А суттєво зменшилася кількість учнів з різними типами агресивної поведінки. Так, до експерименту дітей з високим рівнем прямої вербальної агресії налічувалося 7,54%, а після експерименту зафіксовано 1,88%; кількість молодших школярів із непрямою вербальною агресією не виявлено (до експерименту цей показник становив 7,54%); також знизився показник кількості дітей із високим рівнем прямої фізичної агресивної поведінки (з 9,43% до 3,77%); учнів із високим рівнем непрямої фізичної агресивної поведінки налічувалося 1,88%, а після формувального експерименту – не зафіксовано.

Внаслідок проведеної психопрофілактичної роботи змінився показник комунікативних особливостей. Так, до експерименту комунікабельних учнів було 16,98%, після – 24,53%. Крім того, зменшилася кількість замкнених дітей з 20,75% до 3,77%. За показником «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» помічено позитивні зміни: кількість дівчат і хлопців, які отримали низькі стени, зменшилася з 37,73% до 3,77% та збільшилася кількість школярів із високими стенами з 16,98% до 22,64%

Після формульовального експерименту не виявлено дітей, яким притаманна практичність (до експерименту – 22,64%), натомість майже втричі зросла кількість молодших школярів, яким притаманна емоційна чутливість (24,52%). За показником «низький самоконтроль – високий самоконтроль» зменшилася кількість дітей із низьким самоконтролем з 18,87% до 3,77% та збільшилася – з високим самоконтролем з 1,88% до 13,20%. Виявлені зміни за показником «розслабленість – нервова напруженість» – майже втричі зменшилася кількість неспокійних, непосидючих дітей, у поведінці яких раніше помітна була нервова напруга.

Зареєстровано також зміни у показниках рівнів тривожності. Зокрема, зменшилася кількість учнів, які мали високий рівень тривожності: до формульовального експерименту їх було 35,85%, а після – 1,88%.

Як свідчить порівняльний аналіз, між рівнями самооцінки молодших школярів експериментальної групи А та експериментальної групи В, контрольних груп С, D є помітні відмінності (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльна таблиця розподілу рівнів самооцінки молодших школярів після експерименту (n=212)

Рівні розвитку самооцінки	Експериментальна група А		Контрольна група С		Експериментальна група В		Контрольна група D	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Низький	0	0	5	9,43	3	5,66	24	45,28
Середній	12	22,64	6	11,32	7	13,20	10	18,87
Високий	18	33,96	17	32,08	15	28,30	16	30,19
Дуже високий	23	43,40	25	47,17	28	52,83	3	5,66

Після психопрофілактики шкільного насильства ми зафіксували відмінності у показниках типів агресивної поведінки. Так, пряма вербальна агресивна поведінка діагностована у 1,88% учнів ЕГ А; 9,43% школярів КГ С; 13,21% дітей ЕГ В; 24,53% – КГ D. Непряма вербальна агресивна поведінка характерна для дітей початкових класів: КГ С – 3,77%, ЕГ В – 13,21%, КГ D – 18,87%. Пряма фізична агресивна поведінка виявлена у 3,77% школярів експериментальної групи А; 7,55% учнів контрольної групи С; 11,32% експериментальної групи В; 11,32% контрольної групи D. Непряма фізична агресивна поведінка проявляється у молодших школярів так: КГ С – 3,77%, ЕГ В – 3,77%, КГ D – 1,88%.

Низький рівень тривожності діагностований у 37,74% опитаних дітей молодшого шкільного віку контрольної групи С. 15,09% експериментальної групи В та 26,42% контрольної групи D. Високий рівень тривожності

діагностований у 1,88% опитаних ЕГ А, 13,21% дітей контрольної групи С, 11,32% респондентів експериментальної групи В, 26,42% учнів початкових класів контрольної групи D. Проведений нами аналіз за критерієм знаків G засвідчив наявність типового позитивного зсуву в показниках експериментальної групи: $G_{\text{емп.}}=14$, $G_{\text{кр.}}=17$ при $p < 0,01$, а це означає, що $G_{\text{емп.}} \leq G_{\text{кр.}}$, приймаємо H_1 про значущі відмінності.

Враховуючи отримані результати разом з даними спостережень, можна стверджувати про зниження проявів шкільного насильства, а отже – про ефективність розробленої програми профілактики шкільного насильства в дітей початкових класів.

Теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження дозволили сформулювати такі **висновки**:

1. Проаналізовано теоретичні підходи до феномену насильства у сучасній психологічній науці. Встановлено, що є три основних підходи до тлумачення насильства: представники першого вважають насильство природженою властивістю індивіда; прихильники другого відстоюють позицію, згідно з якою насильство – це результат впливу соціального і культурного середовища на існування людини; представники третього вважають, що насильство є вимушеними діями індивіда на обмеження його свободи та можливості вибору. Шкільне насильство є соціально-психологічним явищем, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах освітнього середовища, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда. При цьому слід враховувати, що шкільне насильство: є довготривалим та систематичним; його породжують не випадкові дії, а навмисні; характеризується порушенням особистих прав і свобод конкретної людини; спрямоване проти суб'єкта навчального середовища, який не в змозі захиститися у фактичній ситуації.

2. Обґрунтовано психологічний зміст поняття «шкільне насильство в дітей молодшого шкільного віку»: 1) виникає внаслідок запланованих дій; 2) характеризується порушенням особистих прав і свобод дитини або вчителя; 3) унеможливорює самозахист індивіда через асиметрію сил; 4) передбачає структурність, яка зумовлена нашаруванням різних його форм; 5) відбувається циклічно: повторюється та має тенденцію до зростання; 6) закріплюється в свідомості дитини і проявляється у взаємодії з іншими.

Психологічне насильство у школі пов'язане із його катарсичною й експлетивною функціями, демонстрацією дорослості та приналежності до референтної групи осіб. Батьки і вчителі чинять фізичне й вербальне насильство з виховною метою і для розрядки негативних емоцій, викликаних неслухняністю й неприйнятною поведінкою дитини.

3. Емпірично досліджено особливості прояву шкільного насильства в учнів початкових класів. З'ясовано, що в учнів молодшого шкільного віку переважають такі форми насильства, як: фізичне (удари, штовхання, побиття); психологічне, що передбачає вербальну агресію (придумування образливих прізвиськ, насміхання, обзивання, погрози, плітки), невербальну (жести, міміка, поза) і непрямую агресію (підбурювання, цькування й залякування в електронній

мережі, через SMS-повідомлення); виключення з групи (ігнорування, ізоляція, зневажання); економічне насильство (відбирання речей, грошей, обідів, псування предметів).

У результаті проведеного емпіричного дослідження було виокремлено типи учасників шкільного насильства: «кривдники» – це діти, які мають статус ізольованих чи знехтуваних у групі, впевнені і задоволені собою, з неадекватно завищеною самооцінкою; готові до агресивних дій щодо іншого і щодо себе; енергійні та намагаються верховодити над оточуючими, пробують підпорядкувати собі інших учнів; імпульсивні, легко сердяться, часто перебувають у напруженні або мають пригнічений стан; не дотримуються норм і правил; з низьким рівнем тривожності. «Жертви» мають високий рівень тривожності, неврівноважену поведінку, низьку самооцінку, середній та високий рівні самоконтролю, є чутливими, стриманими, емоційно стабільними, комунікабельними, з низьким рівнем схильності до агресивної поведінки. «Спостерігачі» мають середній рівень тривожності, адекватну самооцінку, невелику схильність до агресії, за статусом у групі є лідерами та такими учнями, яким однолітки надають перевагу. Свідком шкільного насильства хоча б раз був кожний третій учень молодшого шкільного віку, більшість дітей можуть образити і принизити інших. Цього вони навчаються шляхом імітації агресивної поведінки, наслідування учительської та батьківської інвективної лексики.

4. Систематизація положень теоретичних підходів дала підставу визначити основні чинники, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку: особистісні (індивідуально-психологічні особливості дитини, низька самооцінка, підвищена тривожність), виховні (неадекватний стиль взаємодії у сім'ї та в школі), соціальні (низький статус у класі), поведінкові (агресивні тенденції в поведінці, низький самоконтроль, готовність до агресивного реагування).

Встановлено, що психологічна профілактика шкільного насильства – це довготривалий процес, спрямований на запобігання негативному впливу чинників, що впливають на формування шкільного насильства.

Розроблено та апробовано програму психологічної профілактики шкільного насильства на трьох рівнях (первинна психопрофілактика, вторинна психопрофілактика, третинна психопрофілактика), спрямовану на запобігання, корекцію й унеможливлення агресивних проявів в учнівському середовищі. Комплексний підхід до організації профілактичного процесу передбачає три взаємопов'язаних і взаємозумовлюючих етапи: методологічний (висуваються ідеї, формулюються цілі, задачі, вихідні теоретичні положення); змістовий (містить етапи роботи, завдання кожного етапу); технологічний (підбираються методи, форми і засоби впливу). Система психопрофілактичних заходів спрямована на формування адекватної самооцінки, комунікативних навичок конструктивної взаємодії, розвиток емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення проявів агресії та зниження рівня тривожності.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічної профілактики шкільного насильства в початкових класах.

Перспективи подальшої наукової роботи вбачаються в методичному збагаченні дослідницької бази та її поширення на інші вікові групи, а також розробці і доказовому впровадженні нових результативних психопрофілактичних програм і психодіагностичного інструментарію.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Статті, надруковані у виданнях, що затверджені
як фахові в галузі психології:*

1. Юрчик О.М. Гуманістичні засади психопрофілактики шкільного насильства / О.М. Юрчик // Психологія особистості. – 2013. – № 1(4). – С. 194-203.

2. Юрчик О.М. Дослідження поширеності насильства серед молодших школярів / О.М. Юрчик // Наукові записки. Серія «Психологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 2. – С. 145-155.

3. Юрчик О.М. Психологічний аналіз феномена шкільного насильства / О.М. Юрчик // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2013. – Т. XV, част. 1. – С. 346-352.

4. Юрчик О.М. Соціально-психологічні аспекти булінгу в початкових класах / О.М. Юрчик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – № 2 (47). – С. 81-88.

5. Юрчик О.М. Теоретичні аспекти моделювання процесу психологічної профілактики шкільного насильства / О.М. Юрчик // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – Вип. 29. – С. 779-790.

Публікації у виданнях інших держав

6. Юрчик О.М. Методологічні аспекти емпіричного дослідження шкільного насильства / О.М. Юрчик // Сборник научных трудов SWorld. –Иваново: МАРКОВА АД, 2014. – Выпуск 4 (37). Том 16. – С. 34-40.

7. Юрчик О.Н. Комплексный подход к психодиагностике школьного насилия учащихся начальных классов / О.Н. Юрчик // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 05 (64). – С. 258-262.

Публікації в інших виданнях

8. Юрчик О.М. Аналіз психологічних чинників шкільного насильства в початкових класах / О.М. Юрчик // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної

конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль: Вид-во «Стереарт», 2014. – С. 267-269.

9. Юрчик О.М. Інтегративний підхід до психологічної профілактики булінгу / О.М. Юрчик // Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези учасників Круглого столу (Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року) / [редактор-упорядник З.С. Карпенко]. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. – С. 70-74.

10. Юрчик О.М. Попередження шкільного насильства: роль практичного психолога в організації профілактичної роботи серед учителів початкової школи [Електронний ресурс] / О.М. Юрчик // Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 2. – 578 с. – С. 313-316. – Режим доступу: <http://confscience.webnode.ru>. – Заголовок з екрану.

11. Юрчик О.М. Психологічний аналіз сутнісних характеристик шкільного насильства учнів початкових класів / О.М. Юрчик // Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості: матеріали VI Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю / за ред. С.Б. Кузікової, Т.І. Щербак, І.М. Щербакової. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2014. – С. 182-185.

12. Юрчик О.М. Психологічні особливості дітей – жертв шкільного насильства / О.М. Юрчик // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 24-25 квітня 2014 р.: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 131-134.

13. Юрчик О.М. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, схильних до насильства / О.М. Юрчик // Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції 22 листопада 2013 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 615-618.

14. Юрчик О.М. Психосоціальна адаптація до умов початкової школи дітей – жертв булінгу [Електронний ресурс] / О.М. Юрчик // Адаптаційний потенціал особистості в сучасному соціальному середовищі: збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції молодих учених та студентів, 21 травня 2015 р. / оргком. О.Я. Чебікін та ін. – Одеса: видавець Бакаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 28-32. – Режим доступу: <http://psy-rdru.com/page.php?17>. – Заголовок з екрану.

АНОТАЦІЇ

Юрчик О.М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний університет «Острозька академія», Острог, 2016.

Дисертація присвячена вивченню психологічної профілактики шкільного насильства в початкових класах та подолання шкільного насильства серед молодших школярів. Здійснено комплексне теоретико-емпіричне дослідження психологічних особливостей шкільного насильства як складного соціально-психологічного феномена, розглянуто форми шкільного насильства. Встановлено основні наукові підходи до їх вивчення у контексті формування насильницьких паттернів поведінки. Визначено психолого-педагогічні чинники шкільного насильства (статус у групі однолітків, стиль виховання в сім'ї, «замкненість – комунікабельність», «емоційна нестабільність – емоційна стабільність», «стриманість – імпульсивність», «практичність – чутливість», «низький самоконтроль – високий самоконтроль», «розслабленість – нервова напруженість», самооцінка, тривожність, показники і форми агресії, агресивної поведінки). Побудовано психологічні профілі осіб – потенційних учасників шкільного насильства (кривдника, жертви, спостерігача). Доведено реальну дієвість і ефективність програми психологічної профілактики шкільного насильства на трьох рівнях. Визначено перспективи майбутніх наукових пошуків для вивчення цього феномена.

Ключові слова: шкільне насильство, психологічна профілактика, психологічна просвіта, молодший шкільний вік, знущання, агресивність, форми шкільного насильства, цикл шкільного насильства.

Юрчик О.Н. Психологическая профилактика школьного насилия в начальных классах. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. –

Национальный университет «Острожская академия», Острог, 2016.

Диссертация посвящена изучению психологической профилактики школьного насилия в начальных классах и преодоления буллинга среди младших школьников. Осуществлено комплексное теоретико-эмпирическое исследование психологических особенностей школьного насилия как сложного социально-психологического феномена, рассмотрены формы и циклы буллинга. Установлены основные научные подходы к их изучению в контексте формирования насильственных паттернов поведения. Определены психолого-педагогические факторы школьного насилия (статус в группе сверстников, стиль воспитания в семье, «замкнутость –коммуникабельность», «эмоциональная нестабильность – эмоциональная стабильность», «сдержанность – импульсивность», «практичность –чувствительность», «низкий самоконтроль – высокий самоконтроль», «расслабленность – нервная напряженность», самооценка, тревожность, показатели и формы агрессии, агрессивного поведения). Построено психологические профили лиц – потенциальных участников школьного насилия (обидчика, жертвы, наблюдателя). Четко очерчены составляющие психологической профилактики школьного насилия в среде детей начальных классов, в соответствии с уровнями профилактики (первичная, вторичная, третичная), содержащие цели,

уровень психологического воздействия и релевантные средства профилактики. Рассмотрены основные задачи и уровни работы психолога в русле гуманистической, бихевиоральной психологии. Доказано реальную действенность и эффективность программы психологической профилактики школьного насилия на трех уровнях. Определены перспективы будущих научных изысканий для изучения этого феномена.

Ключевые слова: школьное насилие, психологическая профилактика, психологическое просвещение, младший школьный возраст, издевательство, агрессивность, формы школьного насилия, цикл школьного насилия.

Yurchyk O.M. Psychological violence prevention in elementary school. – Manuscript.

Dissertation for Degree of the Candidate of Science in Psychology, Speciality 19.00.07 – «Educational and Developmental Psychology». – The National University of Ostroh Academy. – Ostroh, 2016.

The dissertation is devoted to studying of the psychological violence prevention in elementary school and overcoming bullying among junior schoolchildren. Implemented a comprehensive theoretical-empirical research of school violence psychological features as a complex socio-psychological phenomenon, reviewed the forms and cycles of bullying. Determined basic scientific approaches to study them in the context of forming violent behavior patterns. Detected psychological and pedagogical factors of school violence (status in the peer group, the style of breeding in the family, «insularity – communicability», «emotional instability – emotional stability», «reticence – impulsivity», «practicality – sensitivity», «low self-control – high self-control», «relaxation – nervous tension», self-esteem, anxiety, indicators and forms of aggression, aggressive behavior). Constructed psychological profiles of persons – potential participants of school violence (offender, victim, observer). Proved a real effectiveness of the psychological violence prevention program at three levels. Defined the perspectives of future scientific searches to study this phenomenon.

Keywords: school violence, psychological prophylaxis, psychological inlightening, junior school age, victimization, aggressiveness, forms of school violence, school violence cycle.

Підписано до друку 13.05.2016 р.
Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 05/16/2-1

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. 8 (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФО Осадца Ю.В.